

ביאור השבועה שלא יעלו בחומה "ביד חזקה"

הקדמה
לשון תורה שאני
סתירות בדברי מפרשי רש"י
עיון בדברי הנצי"ב
מחלוקת במדרשים ובראשונים
מדברי רבותינו האחרונים
לא כל יוצאי מצרים רצו לצאת
היד החזקה של מצרים
תקיפות פרעה, והמסורה על האות צד"י
סוף דבר

הקדמה

במסכת כתובות¹ מובאת דרשתו של רבי יוסי ברבי חנינא "שלוש שבועות הללו ("השבועתי" שבשיר השירים²) למה? אחת, שלא יעלו ישראל בחומה; ואחת, שהשביע הקדוש ברוך הוא את ישראל שלא ימרדו באומות העולם; ואחת, שהשביע הקדוש ברוך הוא את הגוים שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדאי".

בשו"ת אבני נזר³ דן בעניין השבועה שלא יעלו ישראל בחומה, והביא את פירוש רש"י שם: "שלא יעלו בחומה - יחד ביד חזקה". מסקנת האבני נזר היא כי מלשון רש"י "ביד חזקה" מוכח שאם עולים ברשות האומות אין זה בכלל השבועה. כך כתב גם הגאון רבי חיים פלאג'י⁴.

אמנם בספר 'ויואל משה'⁵ הביא את דברי האבני נזר הנ"ל, וחלק עליו. הויו"מ טען כי הלשון "ביד חזקה" אינו מורה דווקא על עליה לא"י על ידי מלחמה או כפיה, ולדעתו כוונת רש"י שעליה יחד של רבים, אפילו אם היא ברשות, נקראת גם כן ב"יד חזקה", כי כשעולים רבים ביחד יש בזה התחזקות גם בלי כפיה ממשית. הויו"מ מבסס את פירושו ל"ביד חזקה" על משמעות לשון זו בתורה. וז"ל: "הנה מקרא מלא בסוף פרשת שמות (ו, א): "כי ביד חזקה ישלחם וביד חזקה יגרשם

1 כתובות קיא, א.

2 ב, ז; ג, ה; ח, ד.

3 יו"ד ס"ל תנד, תנו.

4 שו"ת נשמת כל חי יו"ד ס"ל מט.

5 מאמר ג' שבועות ס"ל טז.

מאצרצו". ופירש רש"י ז"ל ביד חזקה ישלחם - מפני ידי החזקה שתחזק עליו. וביד חזקה יגרשם - על כרחם של ישראל, וכן הוא אומר ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם. ופירשו שם המזרחי והגור אריה, דמשום הכי פירש רש"י רישא דקרא ביד חזקה ישלחם על ידו החזקה של הקב"ה ולא על ידו של פרעה, כי ידו החזקה של פרעה הוא בסיפא דקרא, דקאמר ביד חזקה יגרשם. והרי שקרא הכתוב מה ששלח אז פרעה את ישראל ממצרים שהיה ביד חזקה של פרעה, אף כי ודאי פרעה לא עשה [אז] שום מלחמה או איזה כפיה נגד ישראל, שהרי אדרבא קרא אותם והתחנן לפניהם בהכנעה מרובה שימהרו לצאת". בהמשך דבריו מוכיח הויו"מ שפרעה הרבה להתחנן לפני משה שבני ישראל יצאו ממצרים, ומסקנת הויו"מ היא שהואיל ופרעה והמצרים התחזקו והרבו בבקשות ותחנונים לפני בני ישראל שיצאו - נקראה פעולתם "ביד חזקה".

והויו"מ ממשיך: "וצריך לומר על כרחך דבכל מה שהאדם מפציר ומתחזק, הן אם על ידי תחנונים מרובים והן על ידי פעולות אחרות, נקרא יד חזקה... [ולכן] אם העליה מרובה... יש בזה עניין של התחזקות... אף אם הוא ברשות, וכן הוא הלשון של יד חזקה דקאי גם על התחזקות של עליה מרובה".

לשון תורה שאני

הרב מנחם מנדל כשר זצ"ל כתב בספרו התקופה הגדולה⁶: "פירושו (של הויו"מ) ברש"י (כתובות הנ"ל) הוא דרושי ולא פשט, ודברי האבני נזר ברורים שביד חזקה הפירוש הפשוט בלי רשות, וברשות לא נקרא ביד חזקה. ומה שהביא (הויו"מ) מלשון "יד חזקה" שבתורה, והאריך בזה, תמה אני איך נעלם ממנו לפי שעה מה שאמרו (חולין קלא, ב) "לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן". וכן כתבו המפרשים דלשון גמרא לחוד ולשון פוסקים לחוד, דהוא כלשון בני אדם שמפרשים דבריהם כראוי. ואיך אפשר להקשות ולדמות לשון יד חזקה שבתורה... ללשון רש"י בפירוש המילים שבגמרא?" כוונתו היא שאין להוציא דברי רש"י (בכתובות) ממשמעותם הפשוטה בלשון בני אדם מכוח זה שבתורה מופיע הלשון "ביד חזקה" במשמעות אחרת, לפי שבתורה יש לשונות שמשמעותם אינה כמו שהם בלשון בני אדם. ברור לפי זה שגם אם נקבל את דעת הויו"מ שאפשר לפרש בלשון התורה שגירוש "ביד חזקה" הכוונה להתחזקות וריבוי בתחנונים ובקשות שהעם ישמעו ויצאו מהארץ - אין שום ספק שזו אינה המשמעות של גירוש ביד חזקה בלשון בני אדם, ועל כן אפילו אם היה הפירוש בפסוק כמו שהבין הויו"מ אי אפשר להביא ממנו ראיה נגד הבנת האבני נזר בדברי רש"י בכתובות.

6 עמ' קצו. ועל דרך זה בספרו מלחמת יו"כ, עמ' סו.

הויו"מ שהובא לעיל הסתמך בקושייתו על האבני נזר על דברי המזרחי והגור אריה בביאור דברי רש"י בסוף פרשת שמות, ש"ביד חזקה יגרשם" הכוונה לידו החזקה של פרעה. אמנם יש מפרשים בדעת רש"י כי גם "וביד חזקה יגרשם" מוסב על ידו החזקה של הקב"ה ולא על יד פרעה; דהיינו שידו החזקה של הקב"ה תחזק על פרעה עד שלא רק שישלחם מארצו אלא גם יגרשם. גם המזרחי והגור אריה עצמם מפרשים את הפסוק כפירוש זה במקומות אחרים בפירושים לרש"י עה"ת:

א. בספר דברים (וג, כד), בבקשת משה רבינו להיכנס לא"י, נאמר: "ה' אלקים אתה החלות להראות את עבדך את גדלך ואת ידך החזקה אשר מי אל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורתיך". ופירש רש"י ד"ה החזקה - שאתה כובש ברחמיך את מידת הדין החזקה (נוסח אחר: בחזקה). וכתב על זה המזרחי שם: "שגם זו מענין בקשתו (של משה), לא כמו 'כי ביד חזקה יגרשם מארצו', דמה ענין זה לבקשתו"⁷. הרי שנוקט כאן ש"וביד חזקה יגרשם" מוסב על ידו של הקב"ה ולא על ידו של פרעה, שהרי הוא מקביל בין "ידך החזקה" שכאן ל"ביד חזקה יגרשם".

ב. נאמר בספר דברים (טז, ג) בעניין קרבן פסח: "לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני, כי בחפזון יצאת מארץ מצרים" וגו'. וכתב רש"י שם "כי בחפזון יצאת - ולא הספיק הבצק להחמיץ, וזה יהיה לך לזכרון". וכתב על זה הגור אריה שם⁸: "ונראה לומר שהקב"ה רצה דווקא להוציאם בעניין זה להראות שהוא יתברך הוציאם ביד חזקה ולא יאמרו ישראל מעצמנו יצאנו, אבל כאשר יראו כי פרעה מלך מצרים שהיה ממחר לשלחם קודם שהחמיצה עיסתם אע"ג שאין זה ברצון שלהם - אין זה רק בשביל שחזקה יד ה' עליהם ובידו החזקה הוציאם, ואלמלא היה עיסתם חמוצה כבר לא היה ניכר יד ה' החזקה, דודאי מרצונם ישראל היו יוצאים, וא"כ באיזה דבר היה נראה יד ה' החזקה עליהם? ומפני כך היה מחשבתו יתברך להוציאם קודם שתחמיץ עיסתם להודיעם מה שהבטיחם 'כי ביד חזקה יגרשם מארצו' וכו'", עיי"ש. רואים מזה שהגור אריה נוקט כאן ש"וביד חזקה יגרשם מארצו" מוסב על ידו של הקב"ה.

בכל אופן ישנה מחלוקת אחרונים בהסבר דברי רש"י על הפסוק "וביד חזקה יגרשם מארצו", ידו החזקה של מי; ראינו שהמזרחי מפרש שהיא ידו של פרעה, ברם, הנחלת יעקב (ביאור על רש"י שם) מפרש שמדובר על ידו של הקב"ה, והשפתי חכמים מביא דברי שניהם, וכותב על פירוש המזרחי "אבל לא נהירא". גם בביאור באר יצחק (על רש"י שם) הסביר ש"וביד חזקה - גם זה יתפרש על היד החזקה של השי"ת, וכנ"ל, שאין נופל שם וביד חזקה זולתי על גבורה ונצחון. אלא שרש"י ז"ל

7 הנוסח הוא על פי הכתב יד, הנוסח בדפוסים הוא "לא כמו כי ביד חזקה ישלחם וביד חזקה יגרשם מארצו, דמה ענין זה לבקשתו".

8 בתוך ד"ה ולא הספיק הבצק להחמיץ.

בא לבאר מילת "יגרשם", שהגירוש אינו נופל רק על היציאה בעל כורחו של היוצא, ר"ל ברצון וחפץ של המגרש ובעל כורחו של המתגרש, וכאן היה הדבר בהיפך, שישראל יצאו בשמחה ובשירים מעינינו ועבדותם ופרעה הוציאם בעל כורחו ושלא בטובתו. לכן פירש רש"י ז"ל שאמר יגרשם בבחינת החיפזון, שהחיפזון היה בעל כורחם ונגד רצונם (של ישראל) לפי שלא יספיקו לעשות להם צידה, אלא שלא יכלו (ישראל) לסבול הפצרתם וצעקתם, על זה נופל יגרשם. ובזה יתכן ג"כ מאוד כפל לשון הכתוב 'כי ביד חזקה ישלחם וביד חזקה יגרשם מארצו', שמתחילה אמר שפרעה יוכרח לשלחם לחפשי מארצו מפני ידו יתברך החזקה וגבורת מופתיו, ואח"כ הוסיף עוד לאמר שתהיה חזקת היד בשיעור כזה בפרעה, עד שיוכרח גם לגרשם, ולא ימותין עד צאתם מעצמם". גם בספר משיח אלמים⁹ מפרש ש"ביד חזקה יגרשם" היא ידו של הקב"ה, ומה שכתב רש"י על כרחם של ישראל הוא פירוש למילה יגרשם. הרי לפנינו כמה מפרשים שביארו כוונת רש"י שגם "וביד חזקה יגרשם" היא ידו של הקב"ה, ולא ידו החזקה של פרעה.

אמנם ישנם אחרונים נוספים שהלכו בדרכו של הויו"מ ופירשו את דברי רש"י כך ש"וביד חזקה יגרשם" היא יד פרעה שתחזק עליהם. כך פירש הבאר מים חיים שם (מרבי חיים ב"ר בצלאל אחיו של המהר"ל) וכן בספר הואיל משה, וכן הבין כוונת רש"י הנצי"ב מוולוז'ין בפירושו "העמק דבר" עה"ת.

עיון בדברי הנצי"ב

הנצי"ב בפירושו "העמק דבר" (שם) כתב: "כי ביד חזקה [ישלחם] - בעל כורחו של פרעה, וביד חזקה [יגרשם מארצו] - בעל כרחם של ישראל, כפירוש רש"י, והוא כאשר יבואר להלן פסוק ו' פירוש 'ביד חזקה זו הַדְּבָר' שהיה דְּבָר על ישראל הממאנים לצאת לגמרי... ורש"י פירש ביד חזקה [יגרשם מארצו] של פרעה, וגם זה הפירוש מוכרח בלשון יגרשם מארצו, והיינו למתעצלים לצאת". הנה מה שפירש הנצי"ב ש"וביד חזקה יגרשם" היא ידו של הקב"ה על ידי הַדְּבָר מתאים לדברי האבני נזר ורח"פ. אך גם מה שפירש הנצי"ב בשם רש"י שהיא ידו של פרעה עולה יפה עם דבריהם, שהרי במקומות אחרים כתב הנצי"ב (שמות ו, ו) "וגאלתי אתכם בזרוע נטויה - הוציא הקב"ה בעל כרחם, וזה נקרא ביד חזקה שמשמעו בעל כורחו, כלשון הנביא (יחזקאל כ, לג) 'אם לא ביד חזקה... אמלוד עליכם'", וכן הוא גם בפירושו לדברים (כו, ח): "וזהו משמעות ביד חזקה - בעל כורחם". לפי זה כוונת רש"י בכתובות "יחד ביד חזקה" - בעל כרחם של האומות, בדיוק כדעת ה"אבני נזר" והרח"פ. מעתה ניתן לומר שכל המפרשים שנוקטים ש"וביד חזקה יגרשם" מוסב על

9 על רש"י, מחד מקמאי רבי יהודה כלץ. הספר נכתב לפני חמש מאות שנה, וי"ל בפעם הראשונה מכתה"י בירושלים תשמ"ו.

ידו של פרעה מסכימים להבנה הפשוטה של הנצי"ב, וממילא סרה לגמרי קושיית הויו"מ על האבני נזר והרח"פ¹⁰.

מחלוקת במדרשים ובראשונים

ועתה נשוב ונראה כי קיימת מחלוקת גדולה אם ו"ביד חזקה יגרשם מארצו" מוסב על ידו של פרעה, או על ידו של הקב"ה שתחזק על פרעה. וזה לשון ילקוט לקח טוב¹¹: "כי ביד חזקה ישלחם - זו מכת הדם. וביד חזקה יגרשם - זו מכת בכורות". ובספר תוספות השלם¹² מביא מפירוש תוספות כת"י: "כי ביד חזקה ישלחם - אשר אעשה עמו, וביד חזקה יגרשם - כי אראה לו נקמתי משלם, ואז יגרשם מארצו". וזו לשון האברבנאל: "כי ביד חזקה ישלחם, והוא רמז למכת בכורות, ובאותו יד חזקה שאעשה בהם יגרשם מארצו, ולא ישלחם בנפש חפיצה". גם רבינו בחיי (שמות ג, יט) מפרש שמוסב על ידו של הקב"ה. אמנם, הספורנו מפרש כי "וביד חזקה יגרשם" מוסב על ידו החזקה של פרעה, וכן כתב הבכור שור עה"ת. וכ"ה במדרש הגדול, וכן מבואר ברשב"ם. וכ"ה בחזקוני¹³: "כי ביד חזקה שלי ישלחם, וביד חזקה שלו יגרשם".

מדברי רבותינו האחרונים

האור החיים הקדוש (שמות ו, א) בפירושו על הפסוק "וביד חזקה יגרשם" כתב שמדובר על ידו של הקב"ה. וכ"ה בספר תורי זהב¹⁴ ובפירוש חסד לאברהם¹⁵ לשמות ה, כב, ובספר ערבי נחל¹⁶, ובדרשות תורת אמת¹⁷, בספר מעשה ברבי אלעזר¹⁸. וכן עולה מפירושו של רבי שמשון רפאל הירש עה"ת.

- 10 אמנם בפירושו לדברים ג, כד ולד, יב פירש הנצי"ב שביד חזקה יש לו גם משמעות של שידוד מערכות הטבע, ברם גם הבנה זו עולה יפה עם דברי האבני נזר והנשמת כל חי, שהרי היא מורה על גבורה ולא על ריבוי בהפצרה וכד'.
- 11 מהדורת בובר. הקטע חסר בכת"י פלורענץ.
- 12 אוצר פירושי בעלי התוספות על התורה, הוצאת מפעל תוס' השלם, ח"ו עמ' קמג.
- 13 מוסד הרב קוק, עפ"י כת"י אוקספורד. בדפוסים הישנים הנוסח שונה, ובו משמע שמדובר על ידו של הקב"ה.
- 14 על התורה, לרבי בנימין מגיד מישרים דק"ק זלאזיץ, היה מגדולי הדור בזמן הבעש"ט.
- 15 על התורה, מרבי אברהם הראשון מסלאנים בעל יסוד העבודה, י"ל מכת"י בשנת תשמ"ו, ח"ב עמ' קלז.
- 16 הג"ר דוד שלמה אב"ד ק"ק סראקא בעל לבושי שרד על או"ח ויו"ד, בסוף הדרוש הב' לפסח.
- 17 לבעל המחנה חיים, עמ' ע (תלמיד החת"ם סופר).
- 18 על הגדה ש"פ, מהג"ר אלעזר פלעקלס בעל שו"ת תשובה מאהבה, בד"ה בזרוע נטויה זו החרב.

ובספר באר מים חיים¹⁹ בפירושו לפרשת שמות²⁰ נוקט ש'ביד חזקה יגרשם' מוסב על מכת בכורות - וזו ידו של הקב"ה, אחר כך הוא מבאר את הפסוקים באופן אחר ומפרש (בד"ה וע"כ בגלות מצרים) שכפל הלשון ביד חזקה מורה על איבוד שורשו (של פרעה) ממעל "ביד חזקה", ופריו מלמטה ג"כ "ביד חזקה", הרי שמוסב על ידו של הקב"ה. אח"כ (בד"ה עוד נראה רמז) הוא מוציא את הפסוק ממשוטו ומפרשו בדרך דרש, לאחר מכן מפרש את הפסוקים באופן נוסף (בד"ה ואכן האמת): "ורמז לו גם על דתן ואבירם שרעים הם, ואפשר לא ירצו לצאת, ואע"פ כן "ביד חזקה יגרשם מארצו" בעל כורחם של ישראל, כמו שנאמר "ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם". עכ"ל. הרי שמפרש כאן ש'ביד חזקה' מוסב על המצרים. ברם, אין זה מחוייב כלל וכלל שהמצרים התנהגו בהכנעה כלפי דתן ואבירם, שהרי הכירו במ שהם ממרים את פי ה' ורוצים להישאר במצרים ומסתבר מאוד שהם התנהגו כלפיהם בתוקף בחושבם שהם מסכנים את חייהם כמו שכתוב (שמות יב, לג) "ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם מן הארץ כי אמרו כולנו מתים". גם יש לומר שהקב"ה נתן אומץ בלב מצרים לגרשם בתוקף, היות שרצה שיצאו ממצרים והיה גלוי וידוע לפניו שלא היו יוצאים לולי שגורשו בתוקף.

לא כל יוצאי מצרים רצו לצאת

לדעת מפרשים רבים נראה שלפחות חלק מבני ישראל רצו להישאר במצרים ולא יצאו עד שגורשו, וא"כ אפילו אם נניח "שביד חזקה יגרשם" מוסב על יד מצרים אין קושיא מכך על שיטת האבני נזר והרח"פ. כ"כ החת"ס²¹: "ויהי בשלח פרעה את העם וגו' ויסב אלקים את העם וגו' וחמושים עלו בני ישראל מארץ מצרים. בכל הפסוק כתוב העם, והכא כתוב בני ישראל, כי הצדיקים המכונים בני ישראל... אותם לא הוצרכו המצרים לגרשם ממצרים כי יצאו בחפץ ושמחה, אך העם ההדיוטים להם היה יציאת מצרים על אפם ועל חמתם, ולולא גורשו משם לא היו יוצאים". ובנידון דידן כתיב "ותחזק מצרים על העם", היינו על אלו שרצו להישאר במצרים²². וכך משמע מדברי הכתב סופר ריש פרשת וארא²³: "ענתה תראה אשר אעשה לפרעה, כי ביד חזקה ישלחם". נראה לומר לאחר שנעשו כל הניסים מכל מקום לא היו רוצים לצאת עד שגירשם פרעה מארצו, והיינו משום קטנות אמונה שהיה בהם²⁴. וכ"כ

19 להג"ר חיים מטשרנוביץ, מפרש את הפסוק בכמה מקומות ובאופנים שונים.

20 בתוך ד"ה וישב משה אל ה'.

21 על התורה, פרשת בשלח.

22 ועל דרך זה כתב הג"ר משה טייטלבוים אב"ד ק"ק אוהעל בספרו 'ישמח משה' פרשת בא, בד"ה והנה קשה טובא.

23 הג"ר אברהם שמואל בנימין סופר (בנו של החת"ם סופר).

24 וכן כתב עוד בפרשת שמות בתוך ד"ה אהיה, וכן בפרשת וארא ד"ה ויאמר משה הן בני ישראל, עיי"ש. ובפירושו לתחילת פרשת בשלח ד"ה ויהי בשלח פרעה (השלישי) כתב

הגאון רבי יעקב מליסא²⁵ בספרו נחלת יעקב²⁶: "כי ביד חזקה ישלחם וביד חזקה יגרשם מארצו... הרשעים אשר אמרו 'טוב לנו עבוד את מצרים' - 'ביד חזקה יגרשם'²⁷. ועוד כתב בפירושו לפרשת בשלח (בד"ה הלא זה הדבר): "שלא רצו קצת ישראל לצאת ממצרים כמו שאמר בסוף שמות... 'וביד חזקה יגרשם', היינו אותם שאינן רוצים לצאת יגרשם". וכ"כ בספר טהור רעיונים²⁸: "יש בתוכם שלא ירצו לצאת אם לא 'ביד חזקה יגרשם'". וכ"כ בעל המחנה חיים בספרו שערי חיים²⁹ שבני ישראל במצרים היו שקועים בטומאה ולא רצו לצאת. ובספר תכלת מרדכי³⁰ כתב: "ונודע מה שכתב רש"י סוף פרשת שמות שישראל יצאו בעל כרחם ממצרים, ובודאי הצדיקים יצאו ברצון, אלא הרשעים יצאו בעל כרחם". הרי שנוקט התכלת מרדכי כי דברי רש"י (אשר עליהם בנה הויו"מ את ראייתו) מדברים דווקא על רשעי ישראל שלא רצו לצאת לבדם, ולכן מובן מדוע המצרים גרשו אותם ממצרים בתוקף. גם הרב שלום³¹ כתב: "אלה שלא הרגישו רק צרת הגוף, כשבטל השעבוד רצו להשתקע שם... לכן היה מוכרח השי"ת לעשות בזה האופן שפרעה יגרשם גם בעל כרחם, כי לולא כן לא היו יוצאים. וזה 'כי ביד חזקה ישלחם' - שנתן להם הורמנא שיכלו לצאת, אבל להיות שהייתה כת כזאת שלא רצו לצאת, ולזה היה מוכרח שיגרשם בעל כרחם, ולכן אמר הכפל 'וביד חזקה יגרשם' עכ"ל. לסיכום חלק זה ניתן לומר כי גם אם הלשון 'וביד חזקה יגרשם' מוסבת על יד פרעה ולא על ידו של הקב"ה, עדיין נשארת הלשון 'ביד חזקה' כפשוטה.

היד החזקה של מצרים

הויו"מ כתב: "ודאי פרעה לא עשה שום מלחמה או איזה כפיה נגד ישראל... ברור שלא היה אז אצל פרעה שום כפיה... על ישראל". תורף דבריו הם, שפעולותיו של פרעה נקראו ביד חזקה לא מפני שהייתה בהם איזה כפיה - אלא מפני שהתחזק והפציר בתחנונים. אמנם, דברים אלו תמוהים הם. ראשית - הלא כתוב בפרשת בא (שמות יב, לט)

- שהמצרים כפו את בני"י לצאת ממצרים בכח, וכן שם בתוך ד"ה 'ויהפך לבב פרעה' כתב שבנ"י היו יראים מהמצרים בגלל אופי הגירוש.
- 25 מחבר ספר נתיבות המשפט, חוות דעת ועוד ספרים.
- 26 על התורה, בפירושו לסוף פרשת שמות.
- 27 ועל דרך זה כתב בסוף פירושו לפרשת ויגש, עיי"ש.
- 28 על התורה ומסכתות הש"ס, מהרה"ק יו"ט נעטיל אב"ד טשעכיו וראב"ד לובלין, תלמיד החוזה מלובלין, פרשת וארא, בתוך ד"ה ועוד א"ל.
- 29 על תהילים, מהדו"ת פר' י' פס' ב'.
- 30 למהרש"ם. חלק ב', עמ' צ"א.
- 31 להגה"צ ר' שלום אדלר אב"ד סערעדנע, בח"א - דרוש לשבת הגדול, עמ' רל"ח, מהדורת ירושלים תשס"ה.

"וּיֵאָפוּ אֶת הַבֶּצֶק אֲשֶׁר הוּצִיאוּ מִמִּצְרַיִם עוֹגוֹת מִצוֹת, כִּי לֹא חֲמֹץ, כִּי גֹרֶשׁוּ מִמִּצְרַיִם וְלֹא יִכְלוּ לְהִתְמַהֵמָה" וְגו', הָרִי שֶׁהֵייתָה כֹּאן כִּפְיָהּ. יִתֵּר עַל כֵּן, בְּדַבְרֵי רִש"י עֲצָמָם, שְׁמָהֶם הִקְשָׁה הוּיּוֹ"מ עַל הָאֲבֵנֵי נֹזֵר, כְּתוּב - "וְיִבֵּד חִזְקָה יִגְרֶשֶׁם מֵאַרְצוֹ" - עַל כִּרְחֹם שֶׁל יִשְׂרָאֵל יִגְרֶשֶׁם וְלֹא יִסְפִּיקוּ לַעֲשׂוֹת לָהֶם צְדָה, וְכֵן הוּא אוֹמֵר (שֵׁם יב, לֵג) "וְתִחְזַק מִצְרַיִם עַל הָעַם לְמַהֵר לְשַׁלְּחָם" וְגו'. עַכ"ל רִש"י. רוֹאִים בְּעֵלִיל שֶׁהֵייתָה כִּפְיָהּ, שֶׁהָרִי בְּעַל כִּרְחֹם זֶה הֵיא כִּפְיָהּ. מֵעֵתָה אֶפִּילוּ אִם הֵינּוּ נֹקֻטִים כְּדַבְרֵי הוּיּוֹ"מ שֶׁלֹּא הֵיא כּוּחַ לְפָרְעָה וְלִמְצָרִים לְהִרְעֵ לְיִשְׂרָאֵל כִּי אִם לְהִרְבּוֹת בְּבִקְשׁוֹת וּלְהַפְצִיר בְּתַחֲנוּנִים, מִכֹּל מְקוֹם הַכְּתוּב מַעֲיֵד שֶׁלְּחֻצָם שֶׁל מִצְרַיִם הִגִּיעַ לְמַמְדִים כֹּאֲלוֹ שֶׁלֹּא יִכְלוּ לְהִתְמַהֵמָה וַיִּצְאוּ בְּעַל כִּרְחֹם. לְפִי זֶה צָדְקוֹ דְּבַרֵי הָאֲבֵנֵי נֹזֵר וְהִנְשַׁמַּת כָּל חֵי, שְׁבִרְשׁוֹת הָאוֹמוֹת אֵינּוּ נִקְרָא בִּיד חִזְקָה, וְלֹא קֶשֶׁה עֲלֵיהֶם כְּלוּם.

גַּם לְגוֹפּוֹ שֶׁל עֵינִי, אִם נֹאמֵר שֶׁלֹּא הֵייתָה לָהֶם לְמִצְרַיִם שׁוּם יָד חִזְקָה מִלְּבַד הַלְּחָץ שֶׁעַל יְדֵי רִיבּוּי הַפְּצִירוֹת וְתַחֲנוּנִים, יֵשׁ מְקוֹם לְדוֹן. הוּיּוֹ"מ מְבִיא רֵאִיָּה לְדַבְרֵיוֹ שֶׁלֹּא כְּפִי הַמִּצְרַיִם עַל יִשְׂרָאֵל מְדַבְרֵי הַמְּכִילְתָּא שְׁבִנֵי יִשְׂרָאֵל אִמְרוּ לְאוֹקְטוֹרִין "כְּשִׁיִּצְאֵנוּ בְּרִשׁוֹת פְּרַעָה יִצְאֵנוּ", וְלֹא אִמְרוּ שֶׁפְּרַעָה כִּפְיָהּ אוֹתָם לְצִאתָהּ. בְּרִם, רֵאִיָּה זֶה אֵינָה כְּלוּם, שֶׁהָרִי בְּכָל אֹפֶן גַּם לֹא אִמְרוּ יִשְׂרָאֵל לְאוֹקְטוֹרִין שֶׁפְּרַעָה הִתְחַנֵּן לְפָנֵיהֶם שִׁיִּצְאוּ, וְזֹאת וְדֹאֵי הֵייתָה תְּשׁוּבָה יוֹתֵר חִזְקָה שִׁיִּכְלוּ לְהִשִּׁיב.

הוּיּוֹ"מ הֵבִיא רֵאִיָּה מֵהַמְּדַרְשִׁים עַל הַפְּסוּק (שְׁמוֹת יב, לא) "וַיִּקְרָא לְמֹשֶׁה וּלְאַהֲרֹן לַיְלָה" וְגו', שֶׁהֵיוּ תַחֲנוּנִים וְלֹא הֵייתָה כִּפְיָהּ. אֲךָ בְּפְסוּק זֶה לֹא כְּתוּב 'וַיִּחְזַק פְּרַעָה', וּמֵאִידֵךְ גִּיסָא בְּפִרְשַׁת שְׁמוֹת עַל הַפְּסוּק "וְיִבֵּד חִזְקָה יִגְרֶשֶׁם" רִש"י אֵינּוּ מְבִיא רֵאִיָּה מִפְּסוּק זֶה אֲלֵא מִפְּסוּק (שֵׁם, לֵג) "וְתִחְזַק מִצְרַיִם עַל הָעַם", א"כ עֲלִינוּ לְדוֹן בְּעִיקָר בְּמִשְׁמַעוֹת הַפְּסוּק "וְתִחְזַק מִצְרַיִם".

בְּהַמְשַׁךְ דְּבַרְיוֹ הֵבִיא הוּיּוֹ"מ אֶת הַמְּדַרְשׁ עַל הַפְּסוּק "וְתִחְזַק מִצְרַיִם עַל הָעַם לְמַהֵר לְשַׁלְּחָם" - "שֶׁהֵיוּ מְבַהִילִין וְטוֹרְדִין אוֹתָן לְצִאתָהּ", וְכְתוּב עַל זֶה "וְעַל כִּרְחֹךְ שְׁמָה שֶׁאִמְרוּ שֶׁהֵיוּ מְבַהִילִין וְטוֹרְדִין אוֹתָן לְצִאתָהּ, אֵינּוּ זֶה אֲלֵא בְּהִלָּה שֶׁל תַּחֲנוּנִים עֲצוּמִים וְרֹב דְּבָרִים". בְּרִם דְּבָרִים אֲלוֹ אֵינָם מְתִישְׁבִים עִם לְשׁוֹן הַמְּדַרְשִׁים וְהַמְּפָרְשִׁים עַל פְּסוּק זֶה. זֶה לְשׁוֹן מְדַרְשׁ לְקַח טוֹב עַל הַפְּסוּק (שְׁמוֹת יא, א) "וַיֹּאמֶר ה' אֵל מֹשֶׁה... כְּשֶׁלַּח כָּלָה גֶרֶשׁ יִגְרֶשׁ אֶתְכֶם מִזֶּה" - כֹּאֲדָם שֶׁמְחִזְקִים בְּחִבְרֵי הוּצִיאוֹ מִבֵּיתוֹ, וְכֵן הוּא אוֹמֵר 'וְתִחְזַק מִצְרַיִם עַל הָעַם'. בְּסִפְרֵי הַזְּהִיר³² עַל הַפְּסוּק וְתִחְזַק מִצְרַיִם עַל הָעַם, מְפָרֵשׁ: "שֶׁהֵיוּ מְתַחֲזְקִין בְּהֵם לְהוּצִיאָם בְּבִהִלָּה". וְגִדּוּלָה מִזֶּה מְצִינֵנוּ בְּדַבְרֵי בְּעֵלֵי הַתּוֹסֵ' בְּסִפְרֵי תוֹסֵפּוֹת הַשֵּׁלֶם³³ עַל הַפְּסוּק "וְתִחְזַק מִצְרַיִם עַל הָעַם לְמַהֵר לְשַׁלְּחָם" וְגו', הַכּוֹתֵב עַל סִמְךְ דְּרִשָׁה בְּפְסוּק שֶׁ"זָרְקוּ אֲבָנִים עֲלֵיהֶם לְאִמְרֵי צֹאוֹ". הָרִי לְנוּ בְּפִירוּשׁ, שֶׁהֵייתָה יָד חִזְקָה כְּפִשׁוּטוֹ מִמֶּנּוּ!

וְזֶהוּ לְשׁוֹן הַחִזְקוֹנִי (שְׁמוֹת יג, ח): "וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ" - שֶׁאֵינּוּ יוֹדֵעַ לְשֹׂאֵל תֹּאמֵר לוֹ כֵּךְ:

32 נִקְרָא גַּם מְדַרְשׁ הַזְּהִיר, וְהוּא פִירוּשׁ קְדָמוֹן עַל הַתּוֹרָה, אֲשֶׁר דְּבַרְיוֹ מוּבָאִים בְּרֵאב"ן, שְׁבִלֵי הַלְקָט, וְתוֹסֵ'.

33 אוֹצֵר פִירוּשֵׁי בְּעֵלֵי הַתּוֹסֵפּוֹת עַל הַתּוֹרָה, הוּצִאתָהּ מִפְּעַל תּוֹסֵ' הַשֵּׁלֶם, פְּרִשְׁתָּהּ בֵּא, עִמ' קכ"ד.

מה ראה הקב"ה לתת למצרים כוח לגרשנו מארצם, קודם שהספיק בצקת אבותינו להחמיץ, הרי בידו כוח וגבורה להעמידנו שם עד שתחמץ" וכו'. וזה דוחק גדול ומופלג ביותר לפרש שכוונתו היא שיש להקב"ה כוח וגבורה לא להניח לאנשים נשברים ונכנעים להרבות בקשות ותחנונים. וזה לשון בעל הטורים (שמות יב, לא): "קומו צאו - ב' במסורה, דין, ואידך קומו צאו מן המקום הזה, גבי לוט, מה התם הוציאו המלאכים בעל כרחם, אף כאן נמי". ובספר חידושי בתרא³⁴ ישנם הערות על הויו"מ, ובתוכם על דברי הויו"מ על האבני נזר, ומביא את דברי בעל הטורים הללו, וכותב: "דימה האי 'קומו צאו מתוך עמי' דיציאת מצרים, למה דכתוב בלוט 'קומו צאו מן המקום הזה וגו' ויחזיקו האנשים בידו וגו' ויציאהו, והיינו דהיה בעל כרחו ממש". עכ"ל. ואפשר לדמות עוד את יצי"מ ויציאת לוט מסדום: אצל לוט מצינו שהיו שלושה שלבים (בראשית יט, יב-ז): "ויאמרו האנשים אל לוט מי לך פה... הוצא מן המקום... וכמו השחר עלה ויאיצו המלאכים בלוט לאמר קום... ויתמהמה ויחזיקו האנשים בידו וביד אשתו... ויציאהו". וגם ביציאת מצרים אפשר לומר, שבתחילה רק אמרו המצרים לבני ישראל בלשון תחנונים שיצאו, וכשנתמהמה ולא יצאו לחצו עליהם, וכששהו עוד זמן ועדיין לא יצאו - הוציאו בכוח. והנה עצם היסוד שהיו כאן שלבים מבואר בתרגום יונתן בו עוזיאל, שעל הפסוק ויקרא למשה ואהרן לילה ויאמר קומו צאו וגו' כותב התרגום יונתן שפרעה התחנן לפני משה שיצאו בני ישראל, ועל הפסוק ותחזק מצרים על העם וגו' הוא כותב: "וכד שמעו משה ואהרן ובני ישראל קל בכותא דפרעה לא אשגחו, עד דאזל הוא וכל עבדו וכל מצראי ותקיפו לכל עמא בית ישראל".

גם המלבי"ם סובר שהפסוק: "ויקרא למשה ואהרן לילה ויאמר קומו צאו והפסוק: "ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם" מורים על שני עניינים נפרדים לגמרי. וזו לשונו על הפסוק "ותחזק מצרים": "פרעה נתן להם רשות לצאת... ואחר שנודע להמצרים רשות פרעה טרדו אותם בבהלה לצאת תיכף". גם רבי יעקב מליסא (בעל החוות דעת) בספרו נחלת יעקב על התורה³⁵ מפרש גם הוא שפעולתם של המצרים לא הייתה זהה לפעולת פרעה, והם שני עניינים נפרדים בתכלית. ולפי זה יש לשים לב שרש"י הביא ראיה בפירושו על הפסוק "וביד חזקה יגרשם מארצו" מהפסוק של "ותחזק מצרים", ואילו ראיותיו של הויו"מ לדבריו הם מהמדרשים על הפסוק "ויקרא למשה ואהרן לילה ויאמר קומו צאו"³⁶.

אמרו חז"ל (ברכות ט' א') על הפסוק (שמות יא, ב) "דבר נא באזני העם וישאלו איש מאת רעהו וגו', אין נא אלא לשון בקשה. וכתב על זה הר"ף (בעין יעקב שם) "וטעם הבקשה... שמחמת כליה שהיו כולם מתים היה משלחם גרש יגרש אתכם

34 על כתובות, מהדו"ת.

35 פרשת בא, ד"ה וישאלו איש מאת רעהו.

36 גם הנצי"ב בפירושו לפס' "ויקרא למשה ואהרן" מדייק שהיו כאן שתי פעולות שונות, אלא שהוא מפרש (הפוך מהמלבי"ם והנחלת יעקב) שפרעה שחררם לגמרי, ואילו המצרים לא ידעו שפרעה שיחררם לגמרי, והם לא שלחו רק על מנת לשוב אחר ג' ימים.

בכוח גדול, ובאותה שעה מי הוא אשר יערב אל לבו לילך ולשאול ממצרים כלי כסף וכלי זהב, כי די להם צרתה, ויש לחוש היכא דשכיחא הזיקא פן יקומו כנגדם בראות רעתם שבאה עליהם מצידם, ולזה אמר הקב"ה דבר להם בבקשה מכם ש'ישאלו איש מאת רעהו' עכ"ל. רואים שנוקט בפשיטות שהמצרים נהגו בתקיפות וכוח גדול כנגד ישראל כדי לגרשם, וישראל פחדו מהם. וכ"כ המרכבת המשנה³⁷: "קרא 'כי גורשו ממצרים' יורה שיד מצרים תקיפה עליהם עד צאתם... [והייתה] אימת המצרים עליהם". ובפירוש נחלת השר³⁸ כתוב: "שוט זה שעד כה המריץ את העבד לעבודה, זרוע זו שלא אבתה לוותר על העבד החרוץ והסבלן - היא שהמריצה את העבד לצאת לחירות, כי גורשו ממצרים ולא הורשו להתמהמה". הרי שנוקט שהמצרים השתמשו בשוטים ובכוח הזרוע כדי לגרשם ממצרים, בדיוק כמו שהשתמשו בשוט ובזרוע לשעבדם.

מכל האמור יוצא לנו שאמנם פרעה התחנן מיד לאחר מכת בכורות שיצאו, אבל כעבור זמן שהמצרים הבחינו כי בני ישראל עדיין אינם נחפזים לצאת ולא השגיוחו כלל בתחנוני פרעה לא הסתפקו בבקשות בלבד, אלא לחצו עליהם באופנים שונים להכריחם לצאת, שהרי מפורש בכתוב "כי גורשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה". ולכן סברת הויו"מ, שגם בסוף היה רק תחנונים, לא מתיישבת כלל עם המשך הפסוק "ותחזק מצרים על העם למחר לשלחם", וכן "כי גורשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה" אינו מורה כלל על תחנונים אלא רק על כפיה.

תקיפות פרעה, והמסורה על האות צד"י

עד כאן הנחנו שפרעה נהג בתקיפות רק אחר שלא שעו לתחנוניו. אמנם רבים סוברים שפרעה נהג בתקיפות מיד בתחילה. וזו לשון הרמב"ן (שמות יב, לא): "קומו צאו מתוך עמי" - מצות המלך שיצאו מיד, כי לא אתן לכם רשות לעמוד בתוך עמי כלל, כי הם נהרגים עליכם... תצאו ולא תתעכבו בכאן בשום פנים, וזה לקיים 'גרש יגרש אתכם מזה' עכ"ל הרמב"ן. וכן כתב רבינו הטור (בפירושו הארוך על התורה), עיי"ש. ובספר חידושי בתרא (לכתובות, מהדו"ת) מביא ראייה מהרמב"ן הנזכר נגד הויו"מ, וזו לשונו: רואים דהרמב"ן שם בפי פרעה לא לשון תחנונים, אלא דברי עזות ותקיפות, כאילו הבין שהקב"ה עדיין הניח בידו השליטה להכריחם לצאת, כדכתיב 'גרש יגרש אתכם מזה', ואין המדבר תחנונים מגרש, אלא מלך השולט על מלכותו בתקיפות. עכ"ל החידושי בתרא. גם הנצי"ב בפירושו העמק דבר כתב (שמות יב, לא): "ויקרא למשה ולאהרן לילה, ויאמר קומו צאו מתוך עמי, והנה נדגש הצד"י של צאו על פי מסורה, ובכל מקום דגש כזה מורה שנאמר בקול מחריד אוזן שומעיו... משמעו שאמר בגערה צאו מכאן בעל כרחכם, איני רוצה שתתעכבו עוד... וכן כתב הרמב"ן".

37 על דעה במכילתא, פרשת בא, פרשה ז אות א-ב.

38 ליקוט מכתבי הג"ר שמשון רפאל הירש, להגש"פ, י"ל בתשכ"א, עמ' 107.

ושוב בהמשך (פס' לג): "ותחזק מצרים על העם - קאי על אנשי חיל שלהם שיעשו בכח ידיהם לשלחם מן הארץ". הרי לפנינו שהנצי"ב לומד מהמסורה שפרעה נהג בתקיפות, וגם נוקט שהמצרים השתמשו בכוח.

סוף דבר

אין שום קושי בפירוש ש"וביד חזקה יגרשם מארצו" הכוונה היא לכפיה וכח. **ראשית**, ישנם הרבה מקורות שנוקטים שהלשון "ביד חזקה" מתייחסת לידו החזקה של הקב"ה. **שנית**, גם אם נוקטים שהלשון "ביד חזקה" מתייחסת לידו של פרעה, הרי הרבה מפרשים שהמצרים גירשו בעל כורחם את **פושעי ישראל** שרצו להישאר במצרים. **שלישית**, הרי מצויים הרבה מקורות בחז"ל וגדולי הדורות שהמצרים השתמשו בכוח כדי לגרש את בני ישראל, ויש אומרים שהמצרים אכן התחילו בלשון רכה והגבירו את לחצם בהדרגה עד שהגיעו לשימוש בכוח, ודברי חז"ל שפרעה השתמש בלשון רכה אמורים רק על ראשית פעולותיו. **רביעית**, גם אם נאמר שהמצרים לא השתמשו בכוח, עדיין אפשר לומר שמעשיהם נקראו "ביד חזקה" בגלל שהדבר היה בעל כורחם של ישראל. **חמישית**, גם אם נניח שהפסוק מדבר על מצרים, ושלא מדובר בגירוש פושעי ישראל, ושהמצרים לא השתמשו בכוח גם לאחר שראו שפעולות בדרכי נועם אינם מועילות כלל וכו', הרי סוף סוף הגיע לחצם לממדים כאלה שהכתוב מעיד "כי גרשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה", "יגרשם מארצו" ועוד, ואי אפשר לעקור את כל הלשונות הללו לחלוטין ממשמעותם הפשוטה שהיתה כאן התחזקות בכפיה נגד רצונם של ישראל. ודברי בעל האבני נזר ורבי חיים פלאג'י נכונים וברורים.

ערב עיון

לרגל הוצאתו לאור במסגרת מפעלי 'מכון ירושלים' של הספר

שלטי הגיבורים

מאת רבי אברהם הרופא משער אריה [פּוֹרְטֵלְאָוּנָה] זצ"ל

על המקדש וכליו ועבודתו ועוד ועוד

יתקיים בבית הכנסת 'ישורון' רח' המלך ג'ז'ג' 44 ירושלים

ביום חמישי אור לד' ניסן תש"ע [18/3] בשעה 19:30

הדוברים: הגאון רז"ג גולדברג; הרב זלמן מ' קורן; הרב צבי הכהן שלוה;

פרופ' זהר עמר; פרופ' ראובן בונפיל; פרופ' ישראל אומן.

סיום משוער: שעה 22:00

מנחה: הרב יואל קטן

כולל בית הבחירה ע"ש רעננערט

מכון שלמה אומן

כרמי צור

ישיבת שעלבים